

DİK KELİMESİNİN SEMANTİK ÇEŞİTLENMELERİ ÜZERİNE

Öz: İnsanların her kavram için yeni bir kelime türetmeleri mümkün değildir. Zira dildeki kelimeler sınırlı iken adlandırılması gereken nesne, olay, olgu ve kavramlar sınırsız sayıdadır. Bu da yeni kavramların bir kısmının mevcut kelimelerle açıklanmasını mecbur kılar. Bu sayede kelimelerin anlamlarında çeşitlenmeler meydana gelir. Kelimelerin farklı kullanımları, dilin değişik görünümündeki biçimleri, zaman içerisinde kazandıkları yeni anlamları; anlambilim açısından önemli veriler sunar. *Dik* kelimesi için Türkçe Sözlük'te verilen anlamların neredeyse tamamının sıfat kapsamında yer alması, kelimenin niteleyici yönünü ortaya koymaktadır. Temel anlamıyla “yatay bir düzleme göre yer çekimi doğrultusunda bulunan, eğik olmayan”ı ifade eden kelime, zaman içerisinde çeşitli anlam ilgileri ile farklı kullanımlar, yeni anlamsal boyutlar kazanmıştır. Bu anlamların bazılarının olumsuz, bazılarının olumlu nitelikler olması ilgi çekicidir. *Dik* kelimesi ile geometri, astronomi, zooloji, hattatlık ve müzik alanında terimlerin türetildiği de görülmektedir. Bu makalede *dik* kelimesinin Türkçede hangi bağlamlarda kullanıldığı, anlam ve ifade bakımından ne şekilde çeşitlendiği ve bu çeşitlenme ile kelimenin hangi anlam boyutlarını kazandığı üzerinde durulacaktır. Bu maksatla, *dik* kelimesiyle oluşturulmuş birleşik kelime ve fiiller ile deyimler incelenecek; olumsuz ve olumlu anlamlar yüklenmiş sözlük birimleri belirlenecektir. Standart Türkiye Türkçesini temel alan eşzamanlı bir çalışma olduğundan Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçeleri, Anadolu ağızları ile argo gibi özel diller yazının kapsamının dışında bırakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Dik*, Anlambilim, Sözlükbilim.

On the Semantic Variations of the Word *Dik*

Abstract: It is not possible for people to derive a new word for every concept. Actually, while words in language are limited, objects, events, facts and concepts that need to be named are unlimited. This requires some of the new concepts to be explained in existing words. In this way, variations in the meanings of words occur. Different uses of words, forms of language in various dimensions, and new meanings they have gained over time provides important data in terms of semantics. The fact that all of the meanings given in the Turkish Dictionary for the word *dik* are included as adjective emphasizes the descriptive aspect of the word. The word, which basically means located in the direction of gravity with respect to a horizontal plane, not leaning, has gained different uses and new semantic dimensions with various meanings over time. It is interesting that some of these meanings are negative and some have affirmative qualities. It is also seen that terms related to the fields of geometry, astronomy, zoology, calligraphy and music are also derived from the word *dik*. In this article, it will be focused on in which contexts the word *dik* is used in Turkish, how it diversifies in terms of meaning and expression, and which meaning dimensions the word gains with this variation. For this purpose, compound words, verbs and idioms formed with the word *dik* will be examined; dictionary units with negative and positive meanings will be determined. Since it is a simultaneous study based on Standard Turkey Turkish, historical and contemporary dialects of Turkish, Anatolian dialects and special languages such as slang are excluded from the scope of the article.

Keywords: *Dik*, Semantics, Lexicology.

TÜRLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
50. SAYI / VOLUME
2021-GÜZ / AUTUMN

Sorumlu Yazarlar Corresponding Authors

1) Arş. Gör. Dr.
İbrahim YILMAZ

Ankara Hacı Bayram Veli Üni.
Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Böl.

ibrahim.yilmaz@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5690-2634

2) Arş. Gör. Dr.
Arife Ece EVİRGEN

Gazi Üni.
Gazi Eğitim Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi
Anabilim Dalı

a.ecetombul@gazi.edu.tr

ORCID: 0000-0002-5211-8962

Gönderim Tarihi
Received
27.10.2021

Kabul Tarihi
Accepted
23.11.2021

Atf
Citation
Yılmaz, İbrahim, ve Arife Ece Evirgen. “*Dik* Kelimesinin Semantik Çeşitlenmeleri Üzerine.” *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 50, 2021, ss. 185-198.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Kavramlarla onları karşılayan kelimeler arasındaki bağın rastlantıya ve toplumsal uzlaşmaya dayalı olduğu ve kelimeler ile onları meydana getiren sesler arasında doğrudan bir ilişki bulunmadığı görüşü, dil bilimi çevrelerinde kabul görmektedir. Bu yargı, daha çok kelimelerin temel anlamları ile işaretleyicileri arasındaki ilişkinin nedensizliğini ifade etmek için kullanılır. Zamanın akışı içerisinde ortaya çıkan ihtiyaçlara göre kelimelerin ve kavramların içeriği genişleyebilir ve değişebilir (Erkman Akerson 190). Dillerin doğal gelişim aşamalarının birer parçası olan bu dil farklılaşmaları, genellikle tarihî ve toplumsal nedenlere bağlıdır. Anlatımı kolaylaştırmak, etkili kılmak için kullanılan metaforlar da kelimelere yeni işlevler ve anlam boyutları kazandırabilir. Bir kavramdan diğerine benzetme yoluyla aktarmalar yapmak ve nesnelere, durumların, olayların anlatımında bilinen bir kavramdan yola çıkarak onunla çeşitli yönlerden ilgiler kurmak; bir diğer adlandırma biçimidir (Aksan, *Anlambilim* 30; Erkman Akerson 190). Adlandırmanın bu yönünde nedensizlik ilkesinden söz edilemez.

Eski Türkçe döneminden bu yana Türkçenin söz varlığında bulunduğu bilinen *dik* kelimesi; tarihî süreç içerisinde kazandığı yan anlamlar, birleşik sözler ve deyimlerdeki görünümleri ile oldukça ilgi çekicidir.

Yöntem

Çalışmanın odak noktası, Türkiye Türkçesinin standart dili olduğundan ilgili sözlük biriminin Türkçenin tarihî lehçelerindeki durumuna, bugünkü Türk lehçelerindeki kullanımlarına temas edilmemiş, Anadolu ağızlarındaki görünüm ve çeşitlenmelerle argo gibi özel diller makalenin kapsamına alınmamıştır. *Dik* kelimesinin anlam boyutlarını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada standart Türkçe için Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Türkçe Sözlük* (TS) esas alınmıştır. TS ile aynı amaçla hazırlanan *Kubbealtı Lugatı* (KL) ve *Ötügen Türkçe Sözlük*'ün (ÖTS) incelenmesi, TS ile bu sözlükler arasında -varsa- dikkat çekici farklılıkları ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. *Dik*'in Türkiye Türkçesindeki anlam boyutlarının bütün yönleriyle ortaya konulması için ilgili kelime ile oluşturulmuş sözlük birimlerinin tamamı çalışmaya dâhil edilmiştir. *Dik* kelimesine yapım eklerinin getirilmesiyle oluşturulmuş “dikiz” gibi sözlük birimleri ise çalışmanın kapsamının dışında bırakılmıştır. Sözlük-birimlerin anlamı *Türkçe Sözlük* esas alınarak tablolaştırılmıştır. Başvurulan sözlüklerdeki madde başlarında veya tanımlarda ciddi farklılıklar varsa bu durum dipnotlarda belirtilmiştir.

Dik Kelimesinin Türkçe Sözlük'teki Görünümü

Dilin bir göstergeler dizgesi olduğu görüşü, Ferdinand de Saussure'ün geliştirdiği kurama dayanır. Varlıklar ve kavramlar (gösterilen) ile onları işaretleyen (gösteren) kelimeler arasında doğrudan bir bağ olmadığını, kelimelerin ilgili kavramın zihindeki çağrışımlarını temsil ettiğini söyleyen Saussure'ün bu görüşü, bütün kelimeler için geçerli değildir. Zira sadece bazı

kelimeler gerçekten nesnelere gösterir. Kelimelerin kalan kısmı ise, daha temel olan kullanımdan türetilerek elde edilen şekillerde kullanılır (Palmer 46). Dillerin tarihî süreçleri içerisinde, toplum hayatı ile sıkı sıkıya bağlı olan bazı değişimler sonucu kelimelerin anlamlarında da birtakım çeşitlenmeler meydana gelebilir (Aksan, *Anlambilim* 51).

Kelimelerin *çekirdek anlamlarına* ek olarak *çevresel anlamlarının* da bulunması, dildeki “anlam halkaları”na işaret eder (Başkan 36). Kelimelerin temel anlamları olarak da adlandırabileceğimiz çekirdek anlamlarının yanı sıra zaman içerisinde çevresel anlamlarının da ortaya çıkması; dilin canlı bir yapı olmasının getirdiği imkânlar ile insanların yeni olay, kavram, nesne ve durumları adlandırma ihtiyaçlarından ortaya çıkmıştır.

Türkçenin anlatım ve adlandırma süreçlerinde benzetmelere ve bunlardan oluşan aktarmalara sıkça başvurduğunu belirten Aksan, buradan hareketle Türkçeyi “somut anlatım dili” olarak niteler (*Türkçenin Gücü* 46). Yeni bir kavram için adlandırmalar yapılırken var olan başka kavramlardan faydalanılması, Türkçenin doğal anlatım yollarından biridir (Öztürk ve Öncül 184-185). *Dik* kelimesinin sözlük anlamlarının neler olduğu, zaman içerisinde hangi anlamları yüklediği, oluşan anlam çeşitlenmelerinde kelimenin hangi yönlerinin vurgulandığı araştırılacak, *dik* ile yapılan adlandırmalarda belirleyici olan anlam ilişkileri ortaya konulacak, kelimenin anlam halkaları açığa çıkarılacaktır. Bu amaçla, *dik* sözlük birimi ve *dik* ile oluşturulmuş deyim, birleşik fiil ve birleşik kelimeler gibi söz öbekleri incelenecektir.

Kelimenin ilgili sözlüklerdeki tanımları ve semantik çeşitlenmeleri aşağıdaki gibidir:

TS'de “ <i>Dik</i> ” Maddesi	Semantik Çeşitlenme
1. <i>sıfat</i> Yatay bir düzleme göre yer çekimi doğrultusunda bulunan, eğik olmayan.	Doğrultu, Yön
2. <i>sıfat</i> Yatık durmayan, sert: <i>Dik saç</i>	Sertlik, Katılık
3. <i>sıfat</i> Sert, kalın, tok (ses): “ <i>Sesi dik ve küstahtı, söylediklerini aşağı salonda bekleyen komşular işittiler.</i> ” - Atilla İlhan	Yüksek (ses)
4. <i>sıfat</i> Sert (bakış).	Öfke

5. <i>sıfat</i> Ters, aksi (söz).	Aksilik, Kabalık
6. <i>sıfat</i> Kaba, yersiz (davranış): "Kaba denilecek kadar ani ve dik bir davranışla halasını bıraktı ve kalktı." - Halide Edip Adivar	Aksilik, Kabalık
7. <i>sıfat</i> , <i>matematik</i> Birbirine dikey olan doğrulardan oluşmuş: <i>Dik açı. Dikdörtgen. Dik yamuk.</i>	Doğrultu, Yön

Tablo 1: TS'de *Dik* Maddesi

KL'de "Dik" Maddesi	Semantik Çeşitlenme
1. Bulunduğu yere göre insanın ayakta durma biçimine benzer şekilde dosdoğru vaziyette duran, bir tarafa doğru eğikliği olmayan: "Dik bir direk." "Dik boru."	Doğrultu, Yön
2. Düz bir yere göre yükseliş veya iniş meylı fazla olan: "Dik merdiven." "Dik kaya." "Dik bayır." <i>Yol uzun, dik ve zahmetlidir</i> (Yakup K. Karaosmanoğlu). <i>Dar ve dik bir uçurum</i> (Enis B. Koryürek).	Doğrultu, Yön
3. Katı ve sert olduğu için eğilmeden duran: "Dik yaka." "Dik saç." "Dik kumaş." <i>Uzun ve müdevver burnu, kılları dik kaşları, çekik gözleriyle bir yırtıcı kuşa benzeyen çehresi...</i> (Sâmi-paşazâde Sezâî).	Katılık, Sertlik
4. <i>mev.</i> Sert, haşin: "Dik baş." "Dik mizaç." "Dik adam" "Dik sözlü." <i>Nizâmi, bir kadına karşı gösterdiğim bu dik muâmeleden incinerek...</i> (Safiye Erol).	Öfke
5. <i>mus.</i> Mûsikîmizde perde isimlerinin önüne gelen ve o perdeyi bir veya üç koma tizleştiren terim.	Tiz (ses)
6. (Ses için) Tiz: <i>Bir tekkede dikçe başladığı bir ilâhînin meyânını arkadaşlarının okuyamamaları üzerine yalnız olarak okuduğu esnâda boğazından rahatsız olmuş, birkaç ay sonra da bu yüzden vefat etmiştir</i> (Sâdeddin N. Ergun).	Tiz (ses)
7. <i>mat.</i> Birbirini 90° açı yapacak şekilde kesen: "Dik doğrular." "Dik düzlemler." "Dik fonksiyonlar."	Doğrultu, Yön

Tablo 2: KL'de *Dik* Maddesi

ÖTS'de "Dik" Maddesi	Semantik Çeşitlenme
1. Yatay bir eksene göre yer çekimi doğrultusunda duran; eğik olmayan.	Doğrultu, Yön
2. (Yol, yamaç için) eğimi çok az olan; çok yokuş.	Doğrultu, Yön
3. <i>mat.</i> Aralarında 90 derece açıklık bulunan.	Doğrultu, Yön
4. Sert.	Katılık, Sertlik
5. Aksi, ters.	Aksilik, Kabalık
6. Dik olarak; dik açı yapar biçimde.	Doğrultu, Yön
7. <i>zf.</i> Hırçın ve ters biçimde.	Öfke
8. <i>is. müz.</i> Türk müziğinde önüne geldiği perde adını bir veya üç koma tiz yapan terim.	Tiz (ses)

Tablo 3: ÖTS'de *Dik* Maddesi

Dik sözlük biriminin TS ve KL'de yedi, ÖTS'de ise sekiz farklı anlamı yer almaktadır.

KL ve ÖTS'de de ikinci sırada verilen "eğimi çok az olan, meyli fazla olan" anlamına TS'de rastlanmamaktadır.

KL'de beşinci, ÖTS'de sekizinci anlam olarak verilen "Türk müziğinde önüne geldiği perde adını bir veya üç koma tiz yapan" şeklindeki terime TS'de yer verilmemiştir.

Dik sözlük biriminin TS'de üçüncü sırada, sesin niteleyicisi olarak verilen "sert, kalın, tok" anlamı KL'deki açıklamayla çelişmektedir, bu konu aşağıda ayrıca değerlendirilmiştir.

Kelimenin zarf olarak belirtilen tek anlamı ÖTS'deki "hırçın ve ters biçimde"dir ve bu anlam diğer sözlüklerde yer almamaktadır.

Sözlüklere bakıldığında, *dik* kelimesinin çoğunlukla sıfat olarak tanımlandığı görülmektedir. ÖTS'deki yedinci anlam ise zarf türündedir. Kelimenin sözlüklerde yalnızca sıfat ve zarf türünde gösterilmesi niteleyicilik yönünü ifade etmektedir.

Kelimenin TS'deki ilk/temel anlamı, "Yatay bir düzleme göre yer çekimi doğrultusunda bulunan, eğik olmayan"dır. Kelimenin ikinci anlamı, yine *doğrultu, yön* odak noktasından hareket edilerek oluşmuştur. Matematik terimi olarak kullanılan yedinci anlamda ise yine temel hareket noktasının *yatay düzlem göre konum (doğrultu, yön)* olduğunu ve kelimenin ilk anlamıyla aynı perspektiften değerlendirildiği görülmektedir.

Güçlü ve (bazen de) edebî bir etki sağlamak amacıyla kelimelerin aslında olmaları gerekenden başka bağlantılar için de kullanılmaları *eğretileme* olarak adlandırılır (Porzig 89). Kelimeler; zaman içinde anlam daralması, anlam genişlemesi, başka anlama geçiş, anlam iyilenmesi, anlam kötülenmesi gibi değişimlere uğrayabilir (Aksan, *Dilbilim ve Türkçe Yazıları* 73)¹. *Dik* de “Yatay bir düzleme göre yer çekimi doğrultusunda bulunan, eğik olmayan” anlamının dışında başka anlamları işaretlemek için de kullanılmıştır.

Kelimenin kazandığı yan anlamlar ele alındığında, *dik* kelimesinin daha ziyade olumsuz² olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Kelimenin ikinci ve dördüncü anlamları *sert* kavramına vurgu yapmaktadır. Ancak, ikinci anlamda kastedilen *sert*, nesnenin yapısını belirtip “yumuşak karşıtı, katı, kolayca eğilip bükülemeyen”e; dördüncüdeki *sert* ise “hırçın, öfkeli, hiddetli”ye işaret eder. Söz konusu ikinci anlam nötr iken dördüncü anlamda olumsuzluk ön plandadır.

Kelimenin “ters aksi, (söz)” biçiminde tanımlanan beşinci ve “kaba, yersiz (davranış)” altıncı anlamları ise olumsuzdur.

Birleşik Kelime, Birleşik Fiil ve Deyimlerde *Dik* Sözlük Birimi

Oluşumlarında adlandırmadan ziyade ilişki ifadesinin daha önemli rol oynaması, toplumun duygusal, sosyal deneyimlerini içlerinde barındırmaları ve yüksek birer anlatımsallık değeri taşımaları; deyimleri anlam incelemelerinde önemli bir konuma taşır (Hacızade 27). Aynı durum, zaman içerisinde çeşitli benzetme ve aktarmalarla kalıplaşan birleşik kelime ve fiiller için de geçerlidir.

Sözlük Birimi	Tanım	Sözlük	Semantik Çeşitlenme
dik âlâsı	<i>a, tkz</i> genellikle hoş karşılanmayan bir durumun aşırılığını anlatan bir söz (TS)	TS, KL, ÖTS, ADS	Aksilik, Kabalık
dikbaşlı	1. <i>s., mec.</i> İnatçı, bildiğinden dönmeyen, büyüklerinin sö-	TS ³ , ÖTS, KL,	1. İnatçılık 2. Kibir

¹ Anlam değişmelerini tamamen insan merkezli bir bakış açısıyla psikolojik, ahlaki ve duygusal olarak sınıflandırmanın dilbilim ilkelerine uygun düşmediği, bunların *başka anlama geçiş, anlam daralması* ya da *anlam genişlemesi* gibi dilbilim mantığına uygun değişimlerden ibaret olduğu, dolayısıyla *anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* kullanımlarının doğru olmadığı yönünde görüşler mevcuttur (Çolak, *Sözlükbirimlerin Anlamı İyileşir ya da Kötüleşir mi?* 922).

² Çalışma sıkça kullanılan *olumlu* ve *olumsuz* ifadeleri yapı bakımından olumlu-olumsuz olmayı değil; ilgili anlamların toplum hafızasındaki karşılığının iyi-kötü olmasını kasetmektedir.

³ TS’de *dikbaşlılık* ayrı bir madde başı olarak yer almaktadır.

	zünü dinlemeyen, boyun eğmeyen (kimse), dik kafalı 2. kurumlu (TS)	ÖTS ⁴ , SDS ⁵ , ADS	
dik bir nazar	sert bir bakış (SDS)	SDS	Öfke
dik dik bakmak	çok sert bir biçimde, sert sert, öfkeli öfkeli bakmak (TS)	TS, KL ⁶ , ÖTS ⁷ , SDS ⁸ , ADS	Öfke
dik duruşlu	1. <i>sf.</i> vücudu düzgün yapılı olan 2. <i>mec.</i> düşüncesinden, söylediğinden, yaptığından vazgeçmeyen (TS)	TS ⁹	1. Güzellik 2. Şahsiyetlilik/İlkellik
dikkafalı	<i>şifaz, mecaz</i> dikbaşlı (TS)	TS, KL ¹⁰ , ÖTS ¹¹ , SDS ¹² , ADS ¹³	İnatçılık
dikine	1. <i>zf.</i> dikey olarak diklemesine 2. <i>mec.</i> inadına	TS, KL, ÖTS,	1. Doğrultu/Yön 2. İnatçılık
başı dik	1. <i>sf., mec.</i> onurlu, gururlu 2. <i>sf., mec.</i> cesur, yürekli (TS)	TS, ÖTS ¹⁴	1. Şahsiyetlilik/İlkellik 2. Cesaret
dik duvara tırmanmak	çok yaramazlık etmek (ÖTS)	ÖTS	Doğrultu, Yön
diki dikine	1. inadına 2. bütünüyle aksine (ÖTS)	ÖTS, SDS	1. İnatçılık 2. Aksilik, Kabalık

⁴ ÖTS’de *dik başlılık etmek* şekli de yer almaktadır.

⁵ SDS’de *etmek* fiiliyle, *dik başlılık etmek* biçimindedir.

⁶ KL’de *bakmanın* dışında; *söylemek, bağırarak, konuşmak...* fiilleriyle de kullanıldığı belirtilmiştir.

⁷ ÖTS’de *dik dik* ayrı bir madde olarak “öfkeli ve oldukça sert bir şekilde” anlamında verilmiştir.

⁸ *süzme* fiiliyle kullanıldığı da belirtilmiştir.

⁹ TS’de *dik duruşluluk* ayrı bir madde başı olarak yer almaktadır.

¹⁰ KL’de *dik kafalı* şeklinde ayrı bir madde başı olarak yer almaktadır.

¹¹ ÖTS’de *dik kafalı* şeklinde yer almaktadır. Ayrıca, *dik kafalılık*: aksilik etmek ve bu davranışta direnmek.

¹² SDS’de *dik kafalı*. Ayrıca, *dik kafalılık*: aksilik göstermek, bir konuda ayak diremek.

¹³ *dik kafalı*

¹⁴ ÖTS’de *baş* maddesinin içinde, *başı dik tutmak* “onurlu görünmek” ve *başı dimdik* “onurunu korumasını bilmiş olarak; onurlu” biçiminde yer almaktadır (ÖTS 486).

dikine tıraş	a. karşısındakini sınırlendirecek biçimde söylenen yalan, aşırı palavra (TS)	TS, KL, ÖTS ¹⁵ , ADS, SDS	Aksilik, Kabalık
dik ses	yüksek perdeden çıkan ses (ÖTS)	ÖTS	Tiz (ses)
dik söz	aksi, sert ve kaba söz (ÖTS)	ÖTS ¹⁶ , SDS ¹⁷	Aksilik, Kabalık
burnunun dikine/doğrusuna gitmek	öğüt dinlemeyerek kendi bildiği gibi davranmak (TS)	TS, ADS ¹⁸ , SDS ¹⁹ , KL ²⁰	İnat

Tablo 4: *Dik* Kelimesiyle Oluşturulmuş Sözlük Birimleri

Terim	Anlam	Sözlük	Semantik Çeşitlenme
dik açı	a., mat. birbirini kesen iki doğruyun oluşturduğu açılar eşit olduğunda, bu açılardan her biri (TS)	TS, KL, ÖTS	Doğrultu, Yön
dik açıklık	a., <i>gök b.</i> bir gök cisminin gök eşleğinden olan açılal uzaklığı, yükselim (TS)	TS	Doğrultu, Yön
dik biçme	a., mat. eksenini tabanına dikey olan biçme (TS)	TS, ÖTS	Doğrultu, Yön
dikdörtgen	1. a., mat. açıları dik olan paralel kenar, mustatil 2. sf. bu biçimde olan (TS)	TS, KL ²¹ , ÖTS	Doğrultu, Yön
dikgen	a., mat. birbiriyle veya kesim noktasındaki teğetleriyle dik açı yapacak biçimde kesişen (TS)	TS, ÖTS ²²	Doğrultu, Yön
dikkuyruk	a., hay. bil. bir tür ördek (TS)	TS	Doğrultu/, Yön

¹⁵ ÖTS’de “kasıtlı olarak verilen sıkıntı” anlamı verilmiştir.

¹⁶ Ayrıca, *dik sözlü*: Sözüünü esirgemeyen; doğrudan doğruya söyleyen; kırııcı ve incitici sözler söyleyen.

¹⁷ SDS’de *dik sözlü*: ukala, kendi bildiğinden şaşmayan; huzursuz.

¹⁸ ADS’de *dikine gitmek* biçimiyle de yer almaktadır.

¹⁹ SDS’de *burnunun dikine/doğrusuna/doğrultusuna gitmek*.

²⁰ KL’de *dikine gitmek*.

²¹ KL ve ÖTS’de ayrı bir madde başı olarak yer almaktadır.

²² ÖTS’de ayrı bir madde başı olarak yer almaktadır.

dik rüzgar	<i>a. den. geminin yoluna karşı esen yel (TS)</i>	TS, ÖTS	Doğrultu, Yön
dik silindir	<i>a., mat. eksenine tabanına dikey olan silindir (TS)</i>	TS, ÖTS	Doğrultu, Yön
dik üçgen	<i>a., mat. kenarlarından birisi birbirine dikey, bir açısı doksan derece olan üçgen (TS)</i>	TS, KL, ÖTS	Doğrultu, Yön
dik yamuk	<i>a., mat. kenarlarından bir tabanlarına dik olan yamuk (TS)</i>	TS, ÖTS	Doğrultu, Yön
dik yazı	<i>hat. Yukarıdan aşağı veya aşağıdan yukarı satırlara dik olarak yazılan yazı (ÖTS)</i>	ÖTS	Doğrultu, Yön

Tablo 5: *Dik* Kelimesiyle Oluşturulan Terimler

***Dik* Kelimesinin Semantik Çeşitlenmeleri**

“Kelimelerin tasarımlara, duygulara, çağrışımlara, kültürel ve kişisel deneyimlere yönelik anlamları da vardır ve bunların hiçbiri statik değildir.” (Çolak, *Türkçede Yan Anlamı Temel Anlam Durumuna Geçen Sözlük Birimler* 3). *Dik* kelimesi ve bu kelime ile oluşturulmuş sözlük birimleri incelenmiş ve on bir semantik çeşitlenme tespit edilmiştir:

1. Doğrultu/Yön:

*Dik*in temel anlamındaki belirleyici unsur olan *yatay düzleme göre konum*, özellikle ilgili kelime ile oluşturulmuş terimlerde karşımıza çıkmaktadır: *dik açı*, *dik açıklık*, *dik biçme*, *dikdörtgen*, *dikgen*, *dikkey*, *dikkuyruk*, *dik rüzgâr*, *dik silindir*, *dik üçgen*, *dik yamuk*, *dik yazı*.

Dik ile oluşturulmuş zarflarda da doğrultu/yön, belirleyici unsurdur: *dikine*.

Yatay düzleme göre konum, birtakım deyimlerde de anlam ilişkisinin hareket noktasıdır: *dik duvara tırmanmak*.

2. Sertlik, Katılık

Dik'in çeşitli bağlamlar içinde kazandığı anlam çeşitlenmelerinden biri “sertlik, katılık”tır. Varlıkların fiziki hâllerine işaret ederek eğilip bükülemeyecek kadar sert olma durumunu anlatan *dik*, sözlüklerde verilen örneklerde saç, yaka, kumaş gibi kelimelerin niteleyicisi durumundadır: *dik saç*, *dik yaka*, *dik kumaş*.

3. Yüksek (Ses)

Dik sözlük biriminin “ses”i nitelemek için kullanımı, iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır: *Tiz (ses)* ve *yüksek (ses)*. Kelimenin Türkiye

Türkçesi için hazırlanan sözlüklerde temas edilmeyen *yüksek* (*ses*) anlamını da işaretlediğini düşünüyoruz.

TS’de kelimenin üçüncü anlamı olarak verilen “sert, kalın, tok (*ses*)” açıklaması ile KL’de altıncı maddede verilen “(Ses için) Tiz” anlamları arasındaki zıtlık dikkat çekicidir. KL’de beşinci, ÖTS’de sekizinci maddelerde sunulan ve bir müzik terimi olan anlamların birbirleriyle ve KL’de sözü edilen altıncı anlam ile uyum gösterdiği görülmektedir. Bu durum, çeşitli müzik terimleri sözlüklerinin incelenmesiyle açığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla taranan müzik alanına ilişkin sözlüklerin tamamında *dik*’in “ince, tiz (*ses*)” ile ilişkilendirildiği görülmüştür. TS’de “*ses*”in niteleyicisi olarak verilen anlamın hem bahsi geçen sözlüklerdeki anlamlar ile çelişmesi hem de ilgili madde için sunulan “*Sesi dik ve küstahtı, söylediklerini aşağı salonda bekleyen komşular işittiler.*” örneğinin daha çok “sesin şiddeti” ile ilgili olması bu anlamın yerinde olup olmadığı konusundaki kuşku artırmaktadır. Özbek tarafından hazırlanan sözlükte “tiz, ince” anlamlarına ek olarak verilen “yüksek” anlamının (59) TS’deki örnekle uyduğunu düşünüyor ve daha önce ifade ettiğimiz gibi TS’de “*ses*”in sıfatı olarak kullanılan *dik*’in “*ses*”i alçaklık-yükseklik düzleminde nitelediğini ve “yüksek” kavramını işaretlediğini düşünüyoruz. Bu sebeplerden dolayı TS’de verilen “sert, kalın, tok (*ses*)” açıklamasının yerinde olmadığı kanaatindeyiz.

“*Sesi dik ve küstahtı, söylediklerini aşağı salonda bekleyen komşular işittiler.*” örneğinin düşündürdüğü bir diğer nokta, *dik* ile kastedilen sesin şiddetinin/yüksekliğinin “rahatsız edici boyutta” olduğudur. Buradan hareketle, *dik*’in bu anlam çeşitlenmesinde pejoratif (kötüleyici, olumsuz) bir kullanıma sahip olduğu söylenebilir.

4. Tiz (Ses)

Dik kelimesinin semantik çeşitlenmelerinden biri de “tiz”dir. “*Ses*”in niteleyicisi olarak kullanılan ve Türkiye Türkçesi sözlüklerinde yer almayan *yüksek* anlamına yukarıda değinilmiş, *tiz* ile *yüksek*’in birbirinden farklı iki semantik çeşitlenme olduğu açıklanmıştı. TS ve ÖTS’de sunulmayan “tiz (*ses*)” anlamı, KL ve müzik terimleri üzerine yazılan sözlüklerde karşımıza çıkmaktadır. “(Ses için) Tiz” açıklamasının yanı sıra “Türk müziğinde önüne geldiği perde adını bir veya üç koma tiz yapan”ı işaretleyen terim anlamı da bu anlam çeşitlenmesinin içerisinde değerlendirilmiştir. Yüksek sesi karşılayan *dik*’teki pejoratif çağrışım, tiz (*ses*) anlam çeşitlenmesinde görülmez.

5. Öfke

Dik kelimesinin semantik açıdan yüklendiği boyutlardan bir diğeri “öfke”dir. TS’de “bakış”ın niteleyicisi olarak verilen “sert” anlamı, KL’de “sert, haşın” olarak ifade edilmiştir. ÖTS’de zarf türünde kullanıldığı bildirilen ve “hırçın ve ters biçimde” olarak verilen anlam da *öfke* başlığında değerlendirilmelidir. *Dik bir nazar, dik dik bakmak* örnekleri, bu anlamın

deyim ve birleşik kelimelerde de canlı olduğunu göstermektedir. Bu anlam çeşitlenmesinin pejoratif bir karşılığı vardır.

6. Aksilik, Kabalık

TS’de verilen “ters, aksi (söz)” ve “kaba, yersiz (davranış)” anlamları, *dik* sözlük biriminin altıncı anlam çeşitlenmesini oluşturmaktadır. Öfke anlam çeşitlenmesinde hırçınlık, haşinlik ve (mecazi anlamdaki) sertlik baskın iken; burada aşırılık ve kabalık ön plandadır. *Dik âlâsı, diki dikine, dik söz, dikine tıraş* gibi sözlük birimlerinde de aynı anlam çeşitlenmesi söz konusudur. *Dik* kelimesinin aksilik, kabalık anlamı kattığı örnekler pejoratif çağrışımlar içermektedir.

7. İnatçılık

Dik kelimesi ile bağdaştırılan bir diğer anlam, “inatçılık”tır. İnatçılık; *dikbaşlı, dikkaftı, dikine, diki dikine* gibi kalıplaşmış ifadelerde görülen pejoratif bir anlam çeşitlenmesidir.

8. Kibirlik

Dik sözlük biriminin pejoratif karşılıklarından bir diğeri de “kibirlik”tir. Bu kullanım yalnızca *dikbaşlı* birleşik kelimesinde görülmesi ve bu ifadenin de ikinci anlamı olması, kullanım alanının nispeten seyrek olduğunu düşündürmektedir.

9. Güzellik

Dik kelimesinin estetik bakımdan düzgünlüğü, güzelliği işaretleyen kullanımı; *dik duruşlu* ifadesinde karşımıza çıkmaktadır. İlgili yapının ilk anlamı “vücut düzgün yapılı olan” şeklinde açıklanmıştır. Bu anlam çeşitlenmesi, *dik* kelimesinin olumlu çağrışımına örnektir.

10. Şahsiyetlilik/İlkelilik

Dik’in olumlu çağrışımlarından bir diğeri olan şahsiyetlilik/ilkelilik; *dik duruşlu* yapısında ikinci, *başı dik* örneğinde ise ilk anlam olarak karşımıza çıkmaktadır.

11. Cesaret

Dik ile bağdaştırılan olumlu anlam bileşenlerinden bir diğeri *başı dik* ifadesinin verdiği “cesaret” anlamında rastlanılmaktadır. Cesaretin ikinci anlam olması, kullanım alanının nispeten seyrek olduğunu düşündürmektedir.

Nötr Çağrışıma Sahip Semantik Çeşitlenmeler	Olumlu Çağrışıma Sahip Semantik Çeşitlenmeler	Olumsuz Çağrışıma Sahip Semantik Çeşitlenmeler
Doğrultu, Yön Sertlik/Katılık	Güzellik Şahsiyetlilik/İlkelilik	Yüksek (Ses) Öfke

Tiz (Ses)	Cesaret	Aksilik, Kabalık İnatçılık Kibirlik
-----------	---------	---

Tablo 6: *Dik* Kelimesinin Semantik Çeşitlenmelerinin Çağrışımları

Nötr Çağrışıma Sahip Birimler	Olumlu Çağrışıma Sahip Birimler	Olumsuz Çağrışıma Sahip Birimler
dikine dik ses	dik duruşlu başı dik	dik âlâsı dikbaşı dik bir nazar dik dik bakmak dik kafalı dikine diki dikine dikine tıraş dik söz burnunun dikine gitmek

Tablo 7: *Dik* Kelimesiyle Oluşturulmuş Sözlük Birimlerinin Çağrışımları

Sonuç

Anlam çeşitliliği, metafor zenginliği ve geniş kullanım alanı ile *dik*, anlam bilim açısından ilgi çekici veriler sunan bir sözlük birimidir. Kelimenin sözlüklerde çok sayıda anlamına temas edilmesi, kalıp ifadeler ve deyimlerdeki anlam çeşitlenmeleri; birbirinden oldukça farklı çağrışımlarının olduğunu göstermektedir. Tespit edilen on bir anlam çeşitlenmesinin altısı olumsuz, üçü ise olumlu anlamları işaretlemektedir. *Dik* ile oluşturulmuş söz öbeklerinin onu olumsuz, ikisi olumlu anlamdadır. Kelimenin temel anlamı ve müzik terimi olarak kullanılan *tiz* anlamlarının çağrışımı ise nötrdür.

Kelimenin temel anlamından hareketle müzik, matematik, astronomi, zooloji, hattatlık alanlarında çok sayıda terimin oluşturulduğu dikkat çekmektedir.

Dik kelimesinin temel anlamından hareket edilerek bir ördek türüne (dikkuyruk) ad verildiği, yani *dik* kelimesinin canlıları adlandırmada da kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesi ağızları, bugünkü Türk lehçeleri ve terim sözlükleri incelendiğinde benzeri adlandırmalara tesadüf edilmesi muhtemeldir.

İlgili kullanımın ve diğer sözlüklerin incelenmesiyle, TS’de verilen “Sert, kalın, tok (ses)” anlamına temkinle yaklaşılması gerektiği görülmüştür.

“Kaba, öfkeli, aksi, inatçı, kibirli olma” gibi çağrışımlara sahip olan kelimenin *dik duruşlu*, *başı dik* gibi sözlerde olumlandığı görülmektedir. *Dik* kelimesinin hem insani kusurları ve hem de meziyetleri ifade eden söz öbeklerinde kurucu unsuru olarak rol alması, ilgi çekicidir. Semantik çeşitlenmelerin sayısının ve olumsuz anlamları işaretleyen söz öbeklerinin olumlu anlam ifade edenlere kıyasla sayıca fazla olması; *dik*’in toplum hafızasındaki çağrışımının daha ziyade olumsuz olduğunu ortaya koymaktadır.

KISALTMALAR

- a. ad
ADS Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü
den. denizcilik
DS derleme sözlüğü
gök b. gök bilimi
hat. hattatlık
hay. bil. hayvan bilimi
KL Kubbealtı Lügatı
mat. matematik
mec. mecaz
ÖTS Ötüken Türkçe Sözlük
SDS Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü
sf. sıfat
tkz teklifsiz konuşmada
TS Türkçe Sözlük
zf. zarf

KAYNAKLAR

- Aksan, Doğan. *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*. Multilingual Yayınları, 2004.
Aksan, Doğan. *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Engin Yayınevi, 2009.
Aksan, Doğan. *Türkçenin Gücü*. Bilgi Yayınevi, 2009 .
Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lügatı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Kubbealtı Neşriyat, 2011.
Başkan, Özcan. *Dilde Yaratıcılık*. Multilingual Yayınları, 2006.
Baydu, Uğur. *Müzik Terimleri Sözlüğü*. Akıl Fikir Yayınları, 2016.
Çağbayır, Yaşar. *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı: Ötüken Türkçe Sözlük*. c. II. Ötüken Yayınları, 2007.
Çolak, Gülcan. “Sözlükbirimlerin Anlamı İyileşir ya da Kötüleşir mi?” *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 2019.
Çolak, Gülcan. “Türkçede Yan Anlamı Temel Anlam Durumuna Geçen Sözlükbirimler”. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. 5, no. 1, 2020, ss. 1-21.
Duygulu, Melih. *Türk Halk Müziği Sözlüğü*. Pan Yayıncılık, 2014.
Erkman Akerson, Fatma. *Dile Genel Bir Bakış*. Multilingual Yayınları, 2008.
Gazimihal, Mahmut R. *Musiki Sözlüğü*. Milî Eğitim Basımevi, 1961.
Hacızade, Naile. *Sözümün Canı Var: Azerbaycan Türkçesi Temelinde Deyimbilim Sorunları*. Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013.
İmer, Kamile; Kocaman, Ahmet ve Özsoy, A. Sumru. *Dilbilim Sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2019.

- Palmer, Frank Robert. *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi*. Fol Kitap, 2020.
- Porzig, Walter. *Dil Denen Mucize*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018.
- Öztürk, Seyfullah ve Öncül, Vildan. “Adbilimi Açısından Eşek Sözlük Birimi”. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c.6, no: 14, 2017, ss.183-192.
- Özbek, Mehmet. *Türk Halk Müziği El Kitabı I: Terim Sözlüğü*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Öztuna, Yılmaz. *Türk MüsİKİSİ Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Yurtbaşı, Metin. *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*. Excellence Publishing, 2012.